

احتراق قونسولخانه ایران در اسلامبول سرنوشت اسناد و منابع تاریخی در مذاکرات تحدید حدود (۱۲۹۳ قمری)

نصرالله صالحی^۱

چکیده

اسلامبول قدیم به دلیل نوع معماری مستعد حریق بود. این شهر در دوره عثمانی بارها دچار حریق‌های بزرگی شد. نوشتار حاضر، گزارشی از حریق قونسولخانه ایران در اسلامبول به سال ۱۲۹۳ ق. است. این واقعه جز زیان‌های مادی، موجب از بین رفتن اسناد و منابع مهم تاریخی شد. مأمور اعزامی ایران، میرزا مجبعلی خان ناظم‌الملک مرندی یکانلو بیشتر اسناد و منابع تاریخی را برای استفاده و استناد در کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی گردآوری کرده بود. او پس از سوختن اسناد و منابع موجود در قونسولخانه، دست به تکاپوی همه‌جانبه زد. به این منظور، نامه‌های متعددی به صدراعظم و وزیر امور خارجه وقت، میرزا حسین خان سپهسالار نوشت و با ذکر نشانی دقیق اسناد و منابع تاریخی، خواستار تهیه و ارسال آنها شد. نامه‌های او و پاسخ‌های سپهسالار در باره واقعه احتراق قونسولخانه ایران در اسلامبول هنوز منتشر نشده و این موضوع از دید پژوهشگران تاریخ روابط ایران و عثمانی پنهان مانده است. در جستار حاضر، با استفاده از اسناد منتشر نشده وزارت امور خارجه، جنبه‌های مختلف موضوع گزارش و تحلیل شده است.

▪ واژگان کلیدی:

ایران، عثمانی، قونسولخانه ایران در اسلامبول، احتراق ۱۲۹۳ ق.، تحدید حدود، مذاکرات، اسناد، منابع تاریخی.

مقدمه

اسلامبول قدیم به دلیل نوع سازه‌ها، ساختمان‌ها و بناها مستعد حریق بود. این شهر در دوره عثمانی شاهد وقوع حریق‌های بزرگی بود. آثار متعددی در باره تاریخ حریق‌های اسلامبول به رشته تحریر درآمده است^۱ و نوشتار حاضر، گزارشی از حریق قونسولخانه ایران در اسلامبول به سال ۱۲۹۳ق. است که جز زبان‌های مادی، موجب از بین رفتن اسناد و منابع مهم تاریخی شد، درحالی که تک‌تک آنها برای استفاده و استناد در کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی گردآوری شده بود. مأمور اعزامی ایران، میرزا محبعلی خان ناظم‌الملک مرنندی یکانلو بیشتر اسناد و منابع تاریخی را با دشواری فراوان تهیه کرده بود تا در مذاکرات کمیسیون تحدید حدود، با استناد به آنها از حق حاکمیت ایران در اختلافات حدود دفاع کند. او پس از سوختن اسناد و منابع موجود در قونسولخانه، دست به تکاپوی همه‌جانبه زد تا بتواند اسناد و منابع از دست‌رفته را از کتابخانه‌های اسلامبول و دفتر وزارت امور خارجه ایران به دست آورد.

احتراق قونسولخانه و سرنوشت اسناد و منابع تاریخی

به‌موجب ماده سوم عهدنامه دوم ارزنة‌الروم (۱۲۶۳ق.) مقرر شده بود کمیسیونی چهارجانبه برای تحدید حدود ایران و عثمانی تشکیل شود. کمیسیون اول در ۱۲۶۶ق. برگزار شد و پس از دو سال بی‌نتیجه پایان یافت. کمیسیون دوم بعد از ۲۳ سال وقفه در ۱۲۹۱ق. در اسلامبول تشکیل شد.^۲ میرزا محبعلی خان ناظم‌الملک به‌عنوان نماینده اعزامی از تهران و

۱. اخبار آتش‌سوزی‌های اسلامبول، از زمان انتشار روزنامه در ایران، کمابیش در این روزنامه‌ها انتشار یافته است. برای نمونه در دومین شماره روزنامه وقایع اتفاقیه می‌خوانیم: «اگر چه درین روزها آتش عظیم در شهر اسلامبول مثل بعضی اوقات سابق نیفتاده است، ولی باز دایم‌الاقوات کم‌وبیش خانه سوختن هست که عثمانلو «بانقون» می‌گویند و در روزنامه آخر که از اسلامبول رسید یک خانه در سمت محلّه جوهای آتش گرفته نظام آتش‌خاموش‌کن که در آنجا دارند، زود جمع شدند و آتش مذکور را خاموش کردند و در همان روز، نزدیک به عصر، آتش در یک خانه نزدیک به ادرنه قاپی بروز کرد و نظام آتش‌خاموش‌کن کمال کوشش و سعی را نموده آتش را خاموش کنند، اما تا دوازده باب خانه نسوخت، آتش خاموش نشد.» روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۱ ربیع‌الثانی ۱۲۶۷، ص ۱۱. برای آگاهی از آتش‌سوزی‌های دیگر در اسلامبول، نک: روزنامه وقایع اتفاقیه شماره ۸۶، ۸ ذیحجه ۱۲۶۸، ص ۶؛ شماره ۱۲۹، ۱۴ شوال ۱۲۶۹، ص ۷؛ شماره ۱۳۱، ۲۸ شوال ۱۲۶۹، ص ۶.

۲. در این زمینه نک: نصرالله صالحی، کمیسیون‌های تحدید حدود ایران و عثمانی و اسناد ارسالی به سفارت ایران در اسلامبول، مندرج در «مجموعه مقالات سومین کنفرانس تاریخ روابط خارجی» به‌کوشش سید محمدکاظم سجادی‌پور، تهران: وزارت امور خارجه، ۱۴۰۰؛ ۳۰۸-۲۰۶.

میرزا محسن خان معین‌الملک به‌عنوان سفیرکبیر ایران در اسلامبول، نمایندگان ایران در کمیسیون دوم بودند.^۱ محبعلی خان در کمیسیون اول تحدید حدود، منشی و کاتب میرزا جعفر خان مشیرالدوله بود. او به دلیل دانش و تجربه بالا برای دفاع از حقانیت ایران در مذاکرات تحدید حدود به اسلامبول اعزام شد. وی در ۱۲ رمضان ۱۲۹۱ وارد پایتخت عثمانی شد و حدود سه ماه از شرکت در مذاکرات خودداری کرد تا اسناد و مدارک موردنیاز را به دست آورد. در این باره می‌نویسد:

«قریب سه ماهی در شروع مذاکره بهانه‌جویی و تعویق کرده باطناً به تحصیل اسباب لازمه این مراتب مشغول گردیده از همه جور تواریخ دولت عثمانی از اوّل تا آخر و تواریخ وزرای بغداد و شرفنامه اکراد و منشآت فریدون بیک که حاوی اغلب نوشتجات و نامجات دولّتين بود و خریطه عهده سلطان سلیم و جهان‌نمای کاتب افندی که این دو از جمله مستندات مرحوم حاجی میرزا آقاسی در مأموریت میرزا تقی‌خان امیر مرحوم به ارضروم بود، سواد بعض عهدنامجات را با بعض تواریخ ایران تحصیل و به واسطه آنها اطلاعات لازمه را به قدر امکان تکمیل کرده بعد به اتفاق جناب معین‌الملک با مأمورین عثمانیه که هر دو نفر از جمله مأمورین ایام مأموریت مرحوم مشیرالدوله به سرحدّ محمّره بودند، شروع به مذاکره نمود.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۸۳).

وی در جای دیگر به منابع دیگری هم اشاره می‌کند که در اسلامبول به دست آورده است و می‌نویسد:

«پس از ورود اینجا، همه تواریخ عثمانیه را با مجموعه منشآت فریدون بیک و روضه‌الصفای ناصری و حبیب‌السیر ابّتیاع و به تفصیل مطالعه نموده و تمامی مواد راجع به حدود قدیمه را که مؤید این مقصود بود به طور یادداشت به شماره صفحه و تاریخ سال بیرون‌نویس کرده برای مذاکره مجلس تهیه نموده بود. اگر چه همه کتاب‌ها و یادداشت سوختند، باز تهیه و تحصیل آنها ممکن است، ولی تنها به تواریخ عثمانیه و دو تاریخ مزبور ایرانی اثبات مطلب نمی‌شود. از تواریخ مبسوطه ایران که حاوی تفصیل حالات صفویه بوده باشد، لازم است که با تواریخ عثمانیه تطبیق شده در هر مطلب مؤید یکدیگر بوده باشند، زیاده‌تر شایان اعتماد موجب رفع شبهه بشوند.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۰۷-۱۰۶).

۱. نک: مجموعه رسائل و لوايح، ش. ۶، ص ۸۹.

محبّعلی خان در نامه ۱۵ ربیع‌الاول ۱۲۹۳ خطاب به وزیر امور خارجه و صدراعظم، میرزا حسین خان سپهسالار، گزارش مبسوطی از احتراق قونسولخانه و سوختن اشیا و اسناد ارائه کرده و می‌نویسد: «هر چه اسباب و مایعرف داشت، اعم از اسباب منزل و رُخوت رسمی و متعارفی و کتب و رختخواب و غیره و غیره همگی در احتراق قونسولخانه به کلی سوخته [...] در این احتراق، هیچ چیزی خلاص نشد؛ مگر بعض اسناد دولتی [که] از دفتر وزارت جلیله و صندوقخانه مبارکه گرفته احتیاطاً به میان لفافه مشمعی پیچیده و همیشه به آدمهای خود سپارش حفظ آن را می‌نمودم. رسول بیگ، آدم فدوی، حتی از اسباب خود هم صرف‌نظر کرده، تنها همان اسناد را برداشته خلاص کرده بود.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۰۸).

محبّعلی خان در گزارش دیگر به تفصیل به اسناد و مدارک مهم تاریخی اشاره کرده و درخواست می‌کند تا حدّ امکان از تهران تهیّه و برای او ارسال شود.

«چیزی که از اسبابهای محترقه فدوی زیادتیر مایهٔ تأسف و غیرقابل تلافی است، کتابچه روزنامه مخصوص فدویست که در ایّام گردش حدود به دقتها و زحمتهای نوشته [و] اسامی تمامی کوهها و درّه‌ها و رودخانه‌ها و عشایر سرحدیه و تیره‌های هر یک آنها و شمار خانوار و ییلاق و قشلاق ایشان و حالت اجمالی تبعیت هر یک و اراضی متصرف فیهای جانبین در آن مندرج و در معنی حاصل عمر هفتاد هزار تومان مخارج دولتی در ایّام گردش حدود بود؛ یکی هم دو کتابچه ثبت مکاتبات ایّام مأموریت مرحوم مشیرالدوله به سرحدّ بود که صورت مجالس محمّره و زهاب و مجالس هیجده‌گانه ارضروم و مکاتبات مرحوم میرزا تقی‌خان با مرحوم حاجی میرزا آقاسی در مأموریت ارضروم و مکاتبات آن مرحوم با سفرای واسطه در ایّام صدارت خود ثبت نوشتجات معارف سرحدنشینان برای تشخیص تصرف طرفین در بعض اراضی سرحدیه بود که نه اصل آنها حالا به دست می‌آید و نه سواد آنها؛ صورت مجالس ارضروم و مکاتبات مرحوم میرزا تقی‌خان را با حاجی میرزا آقاسی مرحوم از روی کتابچه مرحوم حاجی میرزا احمد خان [وقایع‌نگار] نوشته بودم که نسخه آن هم به آب افتاده و سیاه شده به‌زحمت و دقت به خطّ خودم استنساخ صحیح نموده بودم. این کتابچه‌ها هم در عالم خود غیرقابل تلافی است، مگر صورت مجالس محمّره و زهاب و مجالس ارضروم که در دفتر وزارت جلیله [خارجه] ثبت آنها هست. ولی از مجالس ارضروم یقین دارم که دو سه مجلس در

دفتر نیست، مابقی شاید به دست آید. یکی هم اصل خریطه کوچکی بود که به خط حدود دولتین را بر طبق مطنه وکلای واسطه حاوی بود، سوادى از آن همراه آورده بعد حسب الاقتضا سواد را پس فرستاده اصل آن را که امضای سفارت روس را هم داشت، جناب مستطاب اشرف امجد عالی - دام اجلاله - اصل آن را فرستادند که اینهم بی بدل بود، قبل از ملاحظه مأمورین واسطه با تمامی سایر نقشه‌های مهندسین خودمان و بعض نقشه‌های قدیمی که در اینجا ابتیاع و تحصیل نموده بودم، همگی تلف شدند، تنها خریطه‌های بزرگ رسمیه که برای رجوعات یومیّه در سفارتخانه بودند، محفوظ ماندند؛ باز خدا را شکر که لایحه سرحدیه را قبل از ظهور این حادثه نوشته و تمام کرده بودم.^۱ تلف شدن آنها موجب تعویق کار نشد. همچنین، خود فدوی نیز به جهت اینکه هنوز در سفارتخانه بودم خلاص شدم، شکرش لازم است؛ و الا اگر در قونسولخانه می‌بودم لامحاله به اقتضای طبیعت چند دقیقه به استخلاص این مقوله چیزهای غیرقابل تلافی مشغول شده وقتی خبر می‌شدم که خود نیز در میان آتش مانده قادر به بیرون آمدن نیستم، زیرا سرایت آتش به پله عمارت بسیار زودتر شده وقتی که رسول بیک می‌خواسته است از پله بگذرد شعله آتش از میان تخته‌های پله می‌زده است که اگر یک دقیقه دیر می‌کرد او هم با اسناد سوخته بود.» (گزارشها و رسائل، ۱۰۹-۱۰۸).

سپهسالار اعظم در پاسخ به گزارش احتراق قونسولخانه خطاب به محبعلی خان می‌نویسد: فهرست «اسناد و کتابچه‌های محترقه از مقوله اسناد و یا [کذا] قابل تدارک است»، بنویسد تا فرستاده شود. محبعلی خان در پاسخ می‌نویسد: آنچه قابل تلافی و تدارک است، به قرار ذیل است:

«[۱] دستورالعمل مأموریت جناب معین‌الملک و فدوی به قومیسون تحدید حدود که باید مطابق نسخه سابقه قلمی و به امضای همیونی (/همایونی) و به مهر جناب مستطاب اشرف امجد مزین شده سریعاً به اینجا رسد. [۲] صورت مجالس ارضروم مرحوم میرزا تقی خان با هر چه از نوشتجات آن مرحوم در ایام مزبوره به دست آید. مجالس مزبوره هیجده مجلس است. تا در دفتر وزارت جلیله [خارجه] چه قدر پیدا شود، محققاً سه مجلس کم است. [۳] سواد نقشه کوچک مأمورین واسطه که

^۱. لایحه در این اثر منتشر شده است: میرزا محبعلی خان، ملاحظات و محاکمات، طهوری: ۱۴۰۰.

در اینجا اعاده و اصل آن مطالبه و ارسال اینجا شد. مقرر فرمایند نسخه مزبور را که حاوی خطّ مظنه وکلای واسطه است، نگاه داشته ولی از روی آن یک نسخه استنساخ و ارسال اینجا شود که خطّ تکلیفی جانبین در روی آن ترسیم و سریعاً به حضور مبارک ارسال شود. [۴] صورت مجالس محمّره و زهاب مرحوم مشیرالدوله با وکلای دول ثلاثه در خصوص غریبه و باغسای و صیفی و ملخطاوی و بنار و لایجان و اباقه و آخورک و قازلی گل و یارم قایه و دامباط، هر چه تا حال از طرفین مکاتبه شده است، از ابتدا تا انتها سواد آنها به انضمام سواد تمامی مکاتبات محلیه هر یک احتیاطاً لازم است. [۵] نسخه تمام تاریخ عالم آرای عباسی و از تاریخ خلد برین و سایر آنچه مبسوطاً مشتمل به شرح حالات شاه صفی و شاه عباس ثانی و شاه سلیمان و شاه سلطان حسین باشد، به قراری که در عریضه نمره ۱۲ مفصلاً عرض شده است. [۶] تاریخ قاجار، تألیفی آقا عبدالرزاق بیک، مسلم که نسخه چاپی آن در هر جای ایران پیدا می شود. [۷] تفصیل دهات هر کدام از بلوکات مفصله ذیل اگر در دفترخانه پیدا می شود، دهات هر بلوکی را جداگانه با تعیین نقد و جنس منال دیوانی هر یک دهات آن به مهر و تصدیق مستوفیان دیوان مقرر فرمایند زودتر ارسال شود، بلوکات سردشت و بیتوش. (گزارشها و رسائل، ش. ۶ ص ۱۱۰).

وزیر امور خارجه در نامه ۲۲ ربیع الثانی ۱۲۹۳ به محبعلی خان ضمن تمجید و ستایش از اقدامات او، در باره تهیه اسناد و منابع می نویسد: «صورت اسناد و کتابچه های محترقه را که فرستاده بودید، سپردم هر چه در دفتر وزارت جلیله امور خارجه است، استنساخ کرده به انضمام کتب تواریخی که خواسته اید، تهیه نمایند. بعد از چند روز دیگر که چاپار مخصوص می فرستم، ارسال می دارم که در فقرات راجع به تحدید حدود با بصیرت باشید و ان شاء الله تعالی این منظور دولت پس از آن همه زحمات در چنین موقع مساعد قرین حسن اجرای گردد و از اقدامات شما نتایج مطلوبه حاصل آید.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶ حاشیه ص ۱۰۱)

محبعلی خان در عریضه ۲۸ ربیع الثانی خطاب به وزیر امور خارجه مشخصات تعداد دیگر از اسناد، مدارک و نقشه های مورد نیاز را با نشانی دقیق آنها می نویسد تا هر چه زودتر تهیه و ارسال گردد.

«پیشتر عرض کرده بودم که نقشه عمل مهندسین خودمان هر چه همراه فدوی بود با روزنامه سرحدّی خود که زیاده‌تر حاوی اطلاعات بود، همگی سوخت و تلف شد. حالا برای دانستن اسامی اغلب دهات و اراضی و انهار و جبال محتاج نقشه مبسوطی است که وقت ضرورت معطل نماند. [۱] یک نسخه از خریطه رسمیه دولتین واسطه با مقیاس کوچک، از جنرال کمبال، مأمور انگلیس، گرفته‌ایم؛ ولی اسم دهات در آن نوشته نشده و به سبب کوچکی مقیاس، اسامی اغلب اراضی و انهار هم نیست، بعضی هم به سبب اختلاف املا و اسامی، اسباب اطلاع کافی نمی‌تواند شد. از مهندسین خودمان کسی که تمامی سرحدّ را گردیده و نقشه برداشته و روزنامه تمامی آن را دارد، تنها میرزا محمدعلی مهندس، برادر مرحوم میرزا حسن مهندس است که علماً و عملاً خیلی ترجیح به آن مرحوم دارد. گویا حالا در جزو اداره نواب مستطاب والا اعتضادالسلطنه راه می‌رود؛ یکی هم مرحوم علی‌خان قاجار مهندس نوشته که در گردش تمامی حدود حاضر بوده همه جا با مهندسان واسطه همراه می‌کردیم. بدین جهت، نقشه و روزنامه او در ضبط اسامی اراضی و میاه و غیره به نقشه مأمورین واسطه اقرب و موافق‌تر است. [۲] یک نقشه او مشتمل بر تمامی اراضی سرحدّیه در نزد مرحوم مشیرالدوله بود، چند سال قبل خواستند حاجی میرزا صادق خان سرتیپ به واسطه جناب نصیرالدوله یا مرحوم میرزا ابراهیم خان به وزارت امور خارجه فرستاد. هر چه یادآوری کردم که به دفتر [جلیلۀ خارجه] تسلیم شود، [نشد]؛ گویا در حضور همیون مانده بود، به دست نیامد. حالا اگر همان نسخه در حضور همیون یا صندوقخانه مبارکه عیناً پیدا شود، زودتر ارسال فرمایند خیلی به کار خواهد آمد و بهتر از سایر نسخه‌های ایرانی خواهد بود. نسخه مزبور گویا پنج پارچه است: یکی عربستان (/خوزستان) از خلیج فارس تا دویرج؛ دیگری از دویرج تا حوالی مندلیج؛ دیگری از آنجا تا آخر زهاب؛ چهارم کردستان؛ پنجم آذربایجان. در وقت فرستادن باید دقت شود که ناقص نبوده حاوی تمامی حدود باشد، [۳] اگر این نسخه حاضر پیدا نشود، آن مرحوم سواد تمامی اینها را داشت، بعید نیست حالا در خانه‌اش موجود باشد. خانه‌اش در شمال میدانچه نوروزخان است، پسری دارد محمد زمان خان نام که پیشتر جزو شاگردان معلم خانه بود، حالا در جزو قاجاریه مشغول خدمت است. می‌توان همان سوادها را از او گرفته زودتر نقشه درستی از روی آنها استنساخ کنند، [۴] اگر این هم

نباشد، لامحاله به میرزا محمدعلی خان فرمایش شود او یک نسخه از عمل خودشان مشتمل به تمامی سرحد زودتر به دستیاری سایر مهندسان وزارت جلیله تمام نمایند. در هر صورت، بودن یکی از این دو نسخه در نزد فدوی بسیار لازم است. مقرر فرمایند ابتدا جویای نقشه‌های علی خان مرحوم بشوند، اگر حاضری پیدا شد، حاضرش را، والا نسخه از سواد را استنساخ و زودتر ارسال نمایند و اگر هیچ‌یک نشد؛ [۵] یک نسخه از عمل میرزا محمدعلی را با کتابچه روزنامه مهندسی علیخانی مرحوم که جلد قرمز تیماجی یک‌لا دارد، مشتمل به ضبط گردش تمامی حدود و تعیین زوایای محال لازمه نوشته است و برای دانستن اسامی اراضی و میاه و سامان آنها بقدر نقشه او باز به کار فدوی می‌تواند بیاید، زودتر تحصیل و ارسال دارند. چون آن کتابچه را مرحوم علی‌خان به خط خود نوشته است، شاید به ملاحظه اینکه یادگار پدر است، دادن آن بر پسرش دشوار باشد؛ جناب مستطاب اشرف امجد عالی اطمینان قوی به مشارالیه بدهند که به خواست خدا، فدوی نیز به کمال دقت مثل خود مشارالیه محافظت نموده پس از ختام کار باز به خواست خدا به او می‌رسانم. [۶] در خصوص صورت مجالس محمّره و زهاب مرحوم مشیرالدوله در ایام گردش حدود و همچنین صورت مجالس ارضروم مرحوم میرزا تقی‌خان، سابقاً در جرگ استدعای اسناد لازمه عرض کرده‌ام، باز هم جسارت می‌شود که این هر دو نیز بسیار لازم است. خصوصاً مجالس محمّره و زهاب، صورت اینها در دفتر [جلیله خارجه] هست، مقرر فرمایید زودتر استنساخ و بدون انتظار تکمیل سایر اسناد و اوراق ارسال داشته، تتمه را نیز بلافاصله تهیه و ارسال نمایند. [۷] جناب دبیرالملک^۱ صورت مجالس ارضروم را دارند، وعده کردند اگر ممکن شد از تبریز بفرستند، و الاّ از طهران [ارسال شود]. مقرر فرمایید با [۸] سواد هرگونه مکاتبات مرحوم میرزا تقی خان با حاجی میرزا آقاسی هرچه دارند، همه را معاً ارسال دارند. [۹] در میان کاغذهای مرحوم ملّا عبدالعزیز، کارپرداز اسبق بغداد که در دفتر وزارت جلیله است، چندی قبل یک طغرا سواد بیورلدی^۲ والی بغداد را دیده‌ام، گویا ترکی بوده چون مهوری نداشت، به

^۱. مترجم و منشی میرزا تقی خان در سفارت ارزنةالروم.

^۲. «بیورلدی» کلمه ترکی است به معنای «فرموده». در دوره عثمانی برای اینکه وجه تمایزی بین احکام صادره از «دیوان همایون» و «دیوان عصر» باشد، احکام دیوان همایون را حکم یا فرمان و احکام صادره از «دیوان عصر» را «بیورلدی» به معنای «فرموده» می‌نامیدند. نک: غروی، ۱۳۵۶: سی‌ونه.

خیال اینکه به کار نمی‌آید، وقت آمدن اینجا پایی جستجوی آن نشدم، حالا که حرفهای درویش‌پاشا همه به روایات اکراد را جمع و قابل مذاکره معدود می‌شود، البته سواد مزبور هزار مرتبه بهتر از آن یاوه‌گویی‌ها خواهد بود، بیورلدی مزبور در خصوص مرتع عشایر کرمانشاهان نوشته شده، ضمناً اسمی هم از جبل باغچه به میان آمده و به حدّ دولتین بودن آن در همان سواد بیورلدی تصریح شده است. چون خیلی احتمال می‌دهم که به ترکی نوشته شده بود، مقرر فرمایید یک نفری که سواد ترکی و ترکی خواندن داشته باشد، در دفتر به کاغذهای ملا عبدالعزیز و همچنین به کاغذهایی که در جوف کیسه کاغذهای متفرقه ترکی و کیسه فرامین متفرقه است، رجوع نموده بگردد، اگر پیدا شد، سواد مطابق اصل نوشته و معتبر کرده زودتر ارسال دارند. گمان دارم که این کاغذ نیز بسیار لازم و به کار خواهد بود به شرطی که زودتر برسد تا عقد اولین مجلس به اینجا برسد.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۱۷-۱۱۶).

علیرغم درخواست‌ها و تأکیدات مکرر محبّعلی خان برای دریافت اسناد و منابع تاریخی از تهران و علیرغم وعده وزیر امور خارجه مبنی بر ارسال اسناد، محبّعلی خان در نامه رجب ۱۲۹۳ می‌نویسد: «پیشتر عرض کرده بودم که لایحه [ای] در جواب لایحه درویش‌پاشا مأمور عثمانی می‌نویسم و بدین جهت سواد بعض نوشتجات و کتابچه‌ها و خریطه‌هایی را که در میان اسباب‌های فدوی در احتراق قونسولخانه سوخته است، مجدداً به انضمام بعض کتب تواریخ [...] خواسته بودم و به سبب کمال احتیاج خود و مزید اهمیت وصول آنها و وعده صریحی که از طرف اشرف جناب مستطاب عالی - دام اجلاله - به فرستادن آنها شده بود، اطمینان قوی داشتم که همراه حسن بیک خواهد رسید و به همین انتظار لایحه مزبوره را ناتمام گذاشته بودم که پس از وصول آنها با همه‌جوره تفاسیل لازمه ختم نموده پیش از آنکه مأمورین واسطه به مقام اظهار رأی خود برآیند به ایشان ملتفت نمایم. از بدبختی فدوی، هیچ‌یک از سوادها و اوراق مزبوره به صحبت حسن بیک بروز نکرد.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۱۸).

محبّعلی خان با وجود عدم دریافت اسناد و منابع تاریخی مورد نیاز، لایحه ثانویه خود را که در جواب لایحه مأمور عثمانی می‌بایست به رشته تحریر درآورد، «به مقتضای تکلیف خود، به قدر اطلاعات حاضر و بی‌اسبابی صوری که داشت، تألیف و به اتمام رساند.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۱۹). با این حال، برای ادامه تحقیقات خود و نوشتن لوایح

دیگر، منابع معتبر از جمله تواریخ دوره صفویه را درخواست کرد و خطاب به وزیر امور خارجه مشخصات دقیق تاریخ عالم‌آرای عباسی و خلد برین را نوشت تا برای او استنساخ و ارسال کنند. (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۰۷).

وزیر امور خارجه در پاسخ به شکایت محبعلی خان مبنی بر نرسیدن اسناد و منابع تاریخی مورد نیاز، در نامه ذی‌قعه ۱۲۹۳ گزارش مبسوطی از اقدامات انجام شده برای تهیه اسناد و منابع ارائه کرد:

«نوشته بودید سواد کتابچه‌ها و نوشتجات محترقه را از دفتر وزارتخانه که سابقاً تفصیل آنها را فرستاده بودید تا حال نرسیده و همچنین کتابهای تاریخ خلدبرین و تاریخ عالم‌آرای [عباسی] تمام سلاطین صفویه و تاریخ قاجار تألیفی آقا عبدالرزاق بک را خواسته بودید برای مذاکرات مسئله تحدید حدود [که] تاکنون فرستاده نشده [است]. اما سواد کتابچه‌های چهار فقره دستورالعمل و صورت مجالس ارضوم که هیجده مجلس است و صورت مجالس محمّره و زهاب و نوشتجات دایره در باب غریبه و باغسای و صیفی و ملخطاوی و بنار و لایجان و اباقه و سایر را که می‌دانید خیلی زیاد و هر کدام اینها به قدر یک کتابست، همان وقتها به معتمدالسلطان رئیس سپردم تمام کرده بفرستند. از وقت رسیدن کاغذ شما، جمیع اجزای وزارتخانه حتی مقرب‌الخاقان میرزا عبدالوهاب خان و میرزا ابوالقاسم خان هم مشغول نوشتن این سوادها بودند که قبل از رسیدن این کاغذ تازه شما حاضر بود. تمامی آنها حالا برای شما فرستاده شد. اما کتابهای مزبور را سپرده بودم از بازار و هر جا باشد پیدا کرده بخرند برای شما بفرستند. خودتان می‌دانید این کتابها کم‌یاب و تا حال پیدا نشده است، باز سپرده‌ام هر وقت پیدا و حاضر کردند برای شما فرستاده خواهد شد. صورت نقشه کوچک مأمورین واسطه را هم که خواسته بودید، به مقرب‌الخاقان میرزا نصرالله خان سپردم تمام کرده خواهد فرستاد.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، حاشیه ص ۱۲۰)

محبعلی‌خان در طول اقامت در اسلامبول یکسره در حال تحقیق و جستجو برای یافتن منابع عثمانی به‌منظور استفاده از آنها برای اثبات حقانیت ایران بود. در حین جستجوهای خود، به دو کتاب مهم سیاحت‌نامه حدود خورشیدپاشا و رساله تحدید حدود درویش‌پاشا دست یافت و بعد از مطالعه و بررسی دقیق آنها دو لایحه انتقادی بر آنها نوشت.^۱ وی برای

۱. هر دو لایحه انتقادی او در این اثر منتشر شده است: میرزا محبعلی خان، ملاحظات و محاکمات، طهران: ۱۴۰۰.

آگاهی درست از ادعاهایی که درویش‌پاشا در لایحه خود مطرح کرده بود، از وزارت امور خارجه می‌خواهد تا برخی منابع استنادی او را در اختیارش قرار دهند. می‌نویسد: «درویش‌پاشا در همین کتابچه خود نیز استنادی به سیاحت‌نامه رالینسن (راولینسون) کرده است.^۱ بفرمایید مخدومی میرزا محمدعلی یک نسخه از آن برای بنده ابتیاع نماید ببینم چه گفته است و درویش [پاشا] به چه نحو تأویل می‌نماید. اگر بتوانند یک نسخه از خریطه بزرگ رسمیه در آنجا اگر چه تمنی از وزارت خارجه انگلیس هم بوده باشد، برای بنده تحصیل نمایند خیلی به کار خواهد آمد. نقشه‌های خودمان که سوخت، عوضش را از دولت خواستیم، مستجاب نشد. این خریطه‌های کوچک رسمیه هم چندان اسباب اطلاع نمی‌تواند شد. بنده هم لوح محفوظ نیستم که بتوانم سیصد فرسخ طول سرحد را به قدر ده بیست فرسخ عرض تمامی نقاطش را در نظر داشته باشم و از روی بصیرت سؤال و جواب کنم، وانگهی با این قوت حافظه و جمعیت حواسی که بنده دارم. مخدومی میرزا محمدعلی نقشه آذربایجان را هم البته به انضمام سایر کتابها که خواسته‌ام، فراموش نخواهد نمود.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ۱۴۳-۱۴۲).

محبّعلی خان با وجود درخواست‌های مکرر از تهران برای تهیه و ارسال منابع مورد نیاز، خود نیز به‌طور پیوسته در اسلامبول در جستجوی یافتن منابع اصلی بود. از گزارش‌های او پیداست تلاش‌هایش منجر به نتیجه شده و آثار ارزشمندی یافته است. از جمله در گزارشی می‌نویسد: «به سبب احتراق قونسولخانه دولت علیه که منزل فدوی نیز همانجا بود، تمامی اسباب منزل اعم از رخوت و اثاث‌البیت و کتب و تواریخ که تحصیل کرده بود، همگی سوخته [...] باز فدوی به هیچ وجه از تأسی اهتمامات خود تغافل و فتوری بر خویش راه نداده به اندک وقتی نسخه همه کتب و تواریخ مزبوره را مجدداً تحصیل و ابتیاع نموده، حتی یک نسخه رساله هم مشتمل به تمامی مذاکرات محرمانه و رسمانه جاریه مابین عبدالباقی خان، سفیر نادر شاه مغفور با رجال کبار عثمانی و تمامی نوشتجات و نامجات جانبین که در وقت عقد معاهده نادری در اسلامبول جاری شده و راغب‌پاشا، صدراعظم دولت عثمانی، که آن وقت نویسنده مذاکرات مزبوره بوده تألیف کرده است، به دست آورد.^۲ علاوه بر این، یک رساله [ای] هم که خورشیدپاشا، کاتب ایام مأموریت درویش‌پاشا، به سرحدّ محمّره به عنوان

^۱ رالینسن/راولینسن چند سفرنامه نوشته که برخی از آنها به فارسی ترجمه شده است.

^۲ برای آگاهی از آثار راغب‌پاشا از جمله رساله مورد اشاره، نک: ایران در متون و منابع عثمانی، آثار راغب محمدپاشا (۷)، گزارش میراث، دوره دوم، س ۷، ش ۵۸ و ۵۹، مرداد-آبان ۱۳۹۲، ص ۶۸-۶۲.

تحقیقات سرحدیه در همان ایام تألیف کرده است،^۱ پیدا نموده کذلک از روی رساله مزبوره نیز دلایل و براهینی برای بطلان خط ادعائی درویش پاشا و اثبات صحت خط ترسیمی فدوی منتخب و ترتیب کرده یک رساله جداگانه به عنوان لایحه سیّم قلمی نمود.^۲ و بعد یک نسخه دیگر پیدا و تحصیل نمود که خود درویش پاشا در ایام گردش حدود به عنوان تحقیقات سرحدیه نوشته است.^۳ حتی سواد بعض مضبطه‌ها را هم که در حق بعض اراضی سرحدیه خصوصاً در حق اراضی صیفی و ملخطای و باغسائی به مهر اهالی عثمانیه گرفته است، در آنجا ثبت نموده است و مضبطه‌های مزبور تعلق صیفی و ملخطای و باغسائی را به ایران با بعض حدود آنها صراحتاً اثبات می‌نماید. (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۸۵).

ارزش و اهمیت اسناد و منابع از دیدگاه میرزا محبعلی خان

در جستار حاضر، به ابعاد مختلف احتراق قونسولخانه ایران در اسلامبول پرداخته شد. همچنین، دغدغه‌ها و تکاپوهای میرزا محبعلی خان برای دستیابی به منابع و اسناد از دست رفته شناخته شد. به چند نکته دیگر اشاره می‌کنیم:

از منابعی که محبعلی خان نسبت به تهیه آن اصرار زیاد داشت، اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات کنفرانس ارزنةالروم است. اسناد فوق درحقیقت سفارت‌نامه میرزا تقی خان به ارزنةالروم (۱۲۶۳-۱۲۵۹) است که از سرنوشت آن آگاهی خاصی در دست نبود. آدمیت به چند صورت مجلس استناد کرده و مابقی را به دست نیاورده است (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۶۲-۱۵۴). بعدها تعدادی از صورت مجالس کنفرانس ارزنةالروم انتشار یافت (گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۱۳۶۹: ۷۹۹/۱-۶۱۳). همچنین تعدادی از اسناد و مکاتبات مذاکرات در اثر دیگری منتشر شد.^۴ بااین حال، متن کامل سفارت‌نامه میرزا تقی خان به دست نیامده بود. نگارنده پس از سال‌ها تلاش توانست متن کامل این اثر را احیاء و آماده انتشار نماید.^۵ اکنون با به دست آمدن نامه‌های تازه از محبعلی خان می‌توان با قاطعیت گفت

۱. منظور سیاحت‌نامه حدود خورشیدپاشا هست. برای آگاهی از زندگی و آثار او نک: ایران در متون و منابع عثمانی (۱۷): زندگی و آثار خورشیدپاشا، گزارش میراث، دوره سوم، بهار - تابستان ۱۳۹۶، ش. ۷۸-۷۹، ص ۲۰۱-۱۹۹.

۲. نقد لایحه در این اثر منتشر شده است: میرزا محبعلی خان، ملاحظات و محاکمات، طه‌پوری: ۱۴۰۰.

۳. نقد لایحه در این اثر منتشر شده است: میرزا محبعلی خان، ملاحظات و محاکمات، طه‌پوری: ۱۴۰۰.

۴. اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنةالروم، به کوشش: نصرالله صالحی، تهران: وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷.

۵. این اثر با عنوان: سفارت‌نامه ارزنةالروم (اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنةالروم) در دست انتشار است.

سفارت‌نامه میرزا تقی خان در اصل تدوین شده، اما بنا به دلایلی از بین رفته است. گزارش محبعلی خان دقیقاً ۳۰ سال پس از انعقاد عهدنامه دوم ارزنةالروم، یعنی در سال ۱۲۹۳ق. نوشته شده است. او در این گزارش، شرحی از احتراق قونسولخانه که منجر به از بین رفتن چند کتابچه خطی شخصی و اسناد دولتی شده است، ارائه می‌کند و سپس توضیح می‌دهد که برخی از آنها چون فاقد نسخه بدل بودند، دیگر امکان دستیابی به آنها نیست؛ اما احتمال می‌دهد سواد برخی از آنها در دفترخانه وزارت خارجه موجود باشد و لذا درخواست می‌کند که در اولین فرصت برای او ارسال گردد تا امکان استفاده از آنها در جریان مذاکرات فراهم شود.

در بین کتابچه‌ها و اسناد شخصی و دولتی سوخته شده که محبعلی خان به آنها اشاره می‌کند، یکی هم اسناد و مدارک مذاکرات دوران سفارت میرزا تقی خان در ارزنةالروم است. از گزارش فوق پیداست: میرزا محبعلی خان صورت مجالس هیجده‌گانه و کلیه مکاتبات میرزا تقی خان و حاجی میرزا آقاسی در دوران سفارت ارزنةالروم را در اختیار داشته است. او می‌گوید: این اسناد و مدارک را از روی «کتابچه حاجی میرزا احمد خان» استنساخ کرده است. می‌دانیم میرزا احمد خان وقایع‌نگار، کاتب و مترجم میرزا تقی خان بود. کلیه صورت مجالس و مکاتبات توسط او تدوین و سواد آنها به طهران ارسال می‌شد. بنابراین، او اصل کلیه صورت مجالس و اسناد و مکاتبات را در «کتابچه»‌ای که در حکم سفارت‌نامه ارزنةالروم بوده، تدوین کرده و در اختیار داشته است. میرزا محبعلی خان از روی آن کتابچه، نسخه‌ای برای خود استنساخ کرده و هنگام مأموریت همراه خودش به اسلامبول برده است. از اشاره صریح او پیداست که اصل کتابچه میرزا احمد خان «به آب افتاده و سیاه شده» و او «به زحمت و دقت به خط خود» از روی آن «استنساخ صحیح نموده» است، و چون کتابچه استنساخی او در «احتراق قونسولخانه» از بین رفته و اصل کتابچه میرزا احمد خان هم به آب افتاده و سیاه شده، احتمال داده از مجموع صورت مجالس، جز «دو سه مجلس»، بقیه در دفترخانه وزارت خارجه باشد^۱ و لذا درخواست کرده تا سواد دیگری از آنها برای او تهیه و ارسال گردد. همچنین در نامه دیگر، نشانی دیگری از صورت مجالس داده و می‌نویسد: «جناب دبیرالملک صورت مجالس ارضروم را دارند، وعده کردند اگر ممکن شد از تبریز

^۱ میرزا محبعلی خان در نامه دیگر، ضمن ذکر دقیق عنوان اسناد مورد نیاز خود از طهران، می‌نویسد: «صورت مجالس ارضروم مرحوم میرزا تقی خان با هرچه از نوشتجات آن مرحوم در ایام مزبوره به دست آید، مجالس مزبوره هیجده مجلس است، تا در دفتر وزارت جلیله [خارجه] چه قدر پیدا شود، محققاً سه مجلس کم است.» گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۱۰.

بفرستند، و آلا از طهران [ارسال شود]. مقرر فرمایید با سواد هرگونه مکاتبات مرحوم میرزا تقی خان با حاجی میرزا آقاسی هر چه دارند، همه را معاً ارسال دارند.» (گزارشها و رسائل، ش. ۶، ص ۱۱۷).

از نامه‌های محبعلی خان پیداست که توجه ویژه‌ای به منابع تاریخی برای اثبات حقانیت ایران داشته است. او برخی منابع تاریخ ایران و نیز منابع تاریخ عثمانی را از کتابخانه‌های اسلامبول یافته و از تک تک آنها یادداشت برداشته است. از جمله: تاریخ روضه‌الصفای ناصری، حبیب‌السیر، منشآت فریدون بیک، تاریخ وزرای بغداد، شرفنامه بدلیسی، جهان‌نمای کاتب چلبی و خریطه عهد سلطان سلیم که مورد استناد میرزا تقی خان در مذاکرات ارزنة‌الروم بود. او کتاب‌هایی که در اسلامبول نیافته است، درخواست کرده تا از طهران برایش ارسال کنند. از منابع صفویه، به تاریخ عالم‌آرای عباسی و خلد برین، و از تاریخ قاجاریه به اثر عبدالرزاق بیک دنبلی (مآثرالسلطانیه) تأکید خاص کرده است. در باره دو تاریخ صفویه می‌نویسد: «فدوی تاریخ مبسوطی ندیده مگر عالم‌آرای عباسی که از بدو صفویه تا آخر شاه عباس اول ضبط حالات را نموده و تفصیل حالات شاه صفی تا سلطان حسین هم در تاریخ خلد برین ضبط است که نسخه آن را مرحوم حاجی بهمن میرزا بهاء‌الدوله داشتند». بعد اشاره می‌کند که: «سی سال قبل ... نسخه ایشان [را] خوانده [و] حتی صورت عهدنامه فارسی شاه صفی با سلطان مراد رابع هم در آن تاریخ بود»، نسخه برداشته است. در ادامه با تأکید می‌گوید: «به هر نحو نیست اگر چه به استکتاب هم بوده باشد، زودتر برای کمترین بفرستند که موقع کار نگذشته، برسد».^۱

محبعلی خان در نامه‌های خود به سرنوشت خریطه‌های (نقشه‌های) موجود در قونسولخانه اشاره می‌کند و با ابراز تأسف از سوختن آنها خواهان تهیه و ارسال نقشه‌هایی از تهران و لندن می‌شود. او چون در حال نوشتن ردیه بر لایحه درویش‌پاشا بوده، می‌گوید: وی در لایحه خود به سیاحت‌نامه راولینسون استناد کرده و لذا توصیه می‌کند «یک نسخه از خریطه بزرگ رسمیه [ولو] از وزارت خارجه انگلیس» تهیه و برای او ارسال کنند تا به گونه‌ای مستند به رد لایحه درویش‌پاشا بپردازد.

^۱. دستیابی به منابع، به ویژه منابع عصر صفوی برای محبعلی خان به قدری اهمیت داشته که در جایی می‌گوید: نسبت به استنساخ و ارسال منابع اهتمام شود، ولو از مقرری ماهانه او کسر شود. همچنین می‌نویسد: «اتباع تواریخ صفویه از تنخواه من اگر از بابت طلب من از میرزا بنویس منشی وزارت خارجه بیشتر شود».

محبعلی خان در نوشتن نشانی منابع مورد نیاز، بسیار دقت نظر به خرج داده است. او با وجود ضعف «قوّت حافظه و جمعیت حواس» و نیز گذشت سال‌ها از مطالعه منابع درخواستی، با دقت بسیار، نشانی منابع را نوشته است. می‌نویسد: «یک نقشه او (علی خان قاجار مهندس) مشتمل بر تمامی اراضی سرحدیه در نزد مرحوم مشیرالدوله بود. چند سال قبل خواستند. حاجی میرزا صادق خان سرتیپ به واسطه جناب نصیرالدوله یا مرحوم میرزا ابراهیم خان به وزارت امور خارجه فرستاد، هر چه یادآوری کردم که به دفتر [جليله خارجه] تسلیم شود، [نشد]؛ گویا در حضور همیون (/همایون) مانده بود، به دست نیامد. حالا اگر همان نسخه در حضور همیون یا صندوقخانه مبارکه عیناً پیدا شود، زودتر ارسال فرمایند خیلی به کار خواهد آمد و بهتر از سایر نسخه‌های ایرانی خواهد بود [...] در وقت فرستادن باید دقت شود که ناقص نبوده حاوی تمامی حدود باشد، اگر این نسخه حاضر پیدا نشود، آن مرحوم سواد تمامی اینها را داشت، بعید نیست حالا در خانه‌اش موجود باشد.» وی در ادامه، نشانی دقیق خانه را می‌نویسد: «خانه‌اش در شمال میدانچه نوروزخان است، پسری دارد محمد زمان خان نام که پیشتر جزو شاگردان معلم خانه بود، حالا در جزو قاجاریه مشغول خدمت است. می‌توان همان سوادها را از او گرفته زودتر نقشه درستی از روی آنها استنساخ کنند.» در ادامه، به تمام گزینه‌های ممکن برای دستیابی به نقشه اشاره کرده و می‌گوید: اگر نقشه فوق یافت نشد «لامحاله به میرزا محمدعلی خان فرمایش شود او یک نسخه از عمل خودشان مشتمل به تمامی سرحد زودتر به دستیاری سایر مهندسان وزارت جلیله تمام نمایند. در هر صورت، بودن یکی از این دو نسخه در نزد فدوی بسیار لازم است. مقرر فرمایند ابتدا جویای نقشه‌های علی خان مرحوم بشوند، اگر حاضری پیدا شد، حاضرش را و الا نسخه از سواد را استنساخ و زودتر ارسال نمایند. باز تأکید می‌کند: «اگر هیچ یک نشد؛ یک نسخه از عمل میرزا محمدعلی را با کتابچه روزنامه مهندسی علیخانی مرحوم که جلد قرمز تیماجی یک‌لا دارد، مشتمل به ضبط گردش تمامی حدود و تعیین زوایای محال لازمه نوشته است و برای دانستن اسامی اراضی و میاه و سامان آنها بقدر نقشه او باز به کار فدوی می‌تواند بیاید، زودتر تحصیل و ارسال دارند. چون آن کتابچه را مرحوم علی خان به خط خود نوشته است، شاید به ملاحظه اینکه یادگار پدر است، دادن آن بر پسرش دشوار باشد؛ جناب مستطاب اشرف امجد عالی اطمینان قوی به مشارالیه بدهند که به خواست خدا فدوی نیز به کمال دقت مثل خود مشارالیه محافظت نموده پس از ختام کار باز به خواست خدا به او می‌رسانم».

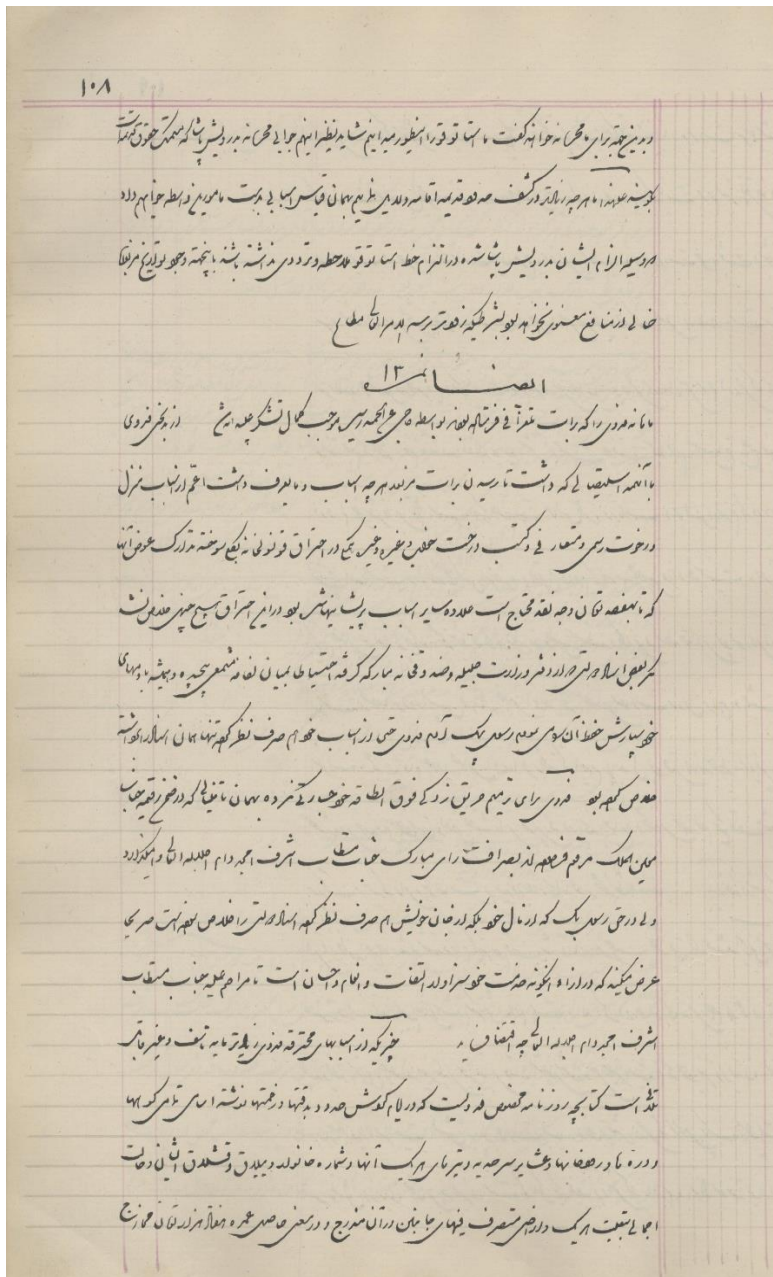
محبّعلی خان نسبت به اسنادی که سال‌ها قبل در وزارت امور خارجه دیده و خوانده، حضور ذهن خوبی داشته است. در برخورد با ادعاهای درویش پاشا به‌درستی دریافته که اسناد ترکی ملّا عبدالعزیز، کارپرداز بغداد که در وزارت خارجه است، می‌تواند راهگشا باشد. می‌نویسد: «چندی قبل، یک طغرا سواد بیورلدی والی بغداد را دیده‌ام، گویا ترکی بوده چون مّهری نداشت، به خیال اینکه به کار نمی‌آید، وقت آمدن اینجا پایی جستجوی آن نشدم، حالا که حرف‌های درویش پاشا همه به روایات اکراد را جمع و قابل مذاکره معدود می‌شود، البته سواد مزبور هزار مرتبه بهتر از آن یاهوگویی‌ها خواهد بود». در ادامه می‌نویسد: «مقرّر فرمایید یک‌نفری که سواد ترکی و ترکی خواندن داشته باشد، در دفتر به کاغذهای ملّا عبدالعزیز و همچنین به کاغذهایی که در جوف کیسه کاغذهای متفرقه ترکی و کیسه فرامین متفرقه است، رجوع نموده بگردد، اگر پیدا شد، سواد مطابق اصل نوشته و معتبر کرده زودتر ارسال دارند. گمان دارم که این کاغذ نیز بسیار لازم و به کار خواهد بود به شرطی که زودتر برسد تا عقد اولین مجلس به اینجا برسد».

محبّعلی خان در جایی به ارزش کار کسی که توانسته با به خطر انداختن جان خود بخشی از اسناد را از دل آتش بیرون بکشد، اشاره می‌کند و برای قدردانی از چنین مأموری از وزیر خارجه می‌خواهد که او را مشمول مراسم خود سازد و می‌نویسد: «در این احتراق، هیچ چیزی خلاص نشد؛ مگر بعض اسناد دولتی از دفتر وزارت جلیله و صندوقخانه مبارکه گرفته احتیاطاً به میان لفافه مشمعی پیچیده همیشه به آدمهای خود سپارش حفظ آن را می‌نمودم. رسول بیک، آدم فدوی، حتّی از اسباب خود هم صرف‌نظر کرده تنها همان اسناد را برداشته خلاص کرده بود [...] در حقّ رسول بیک که از مال خود، بلکه جان خویش هم صرف‌نظر کرده اسناد دولتی را خلاص نموده است، صریحاً عرض می‌کند که در ازاء این‌گونه خدمت خود، سزاوار الثقات و انعام و احسان است، تا مراحم علیّه جناب مستطاب اشرف امجد- دام اجلاله العالی - چه اقتضا فرماید».

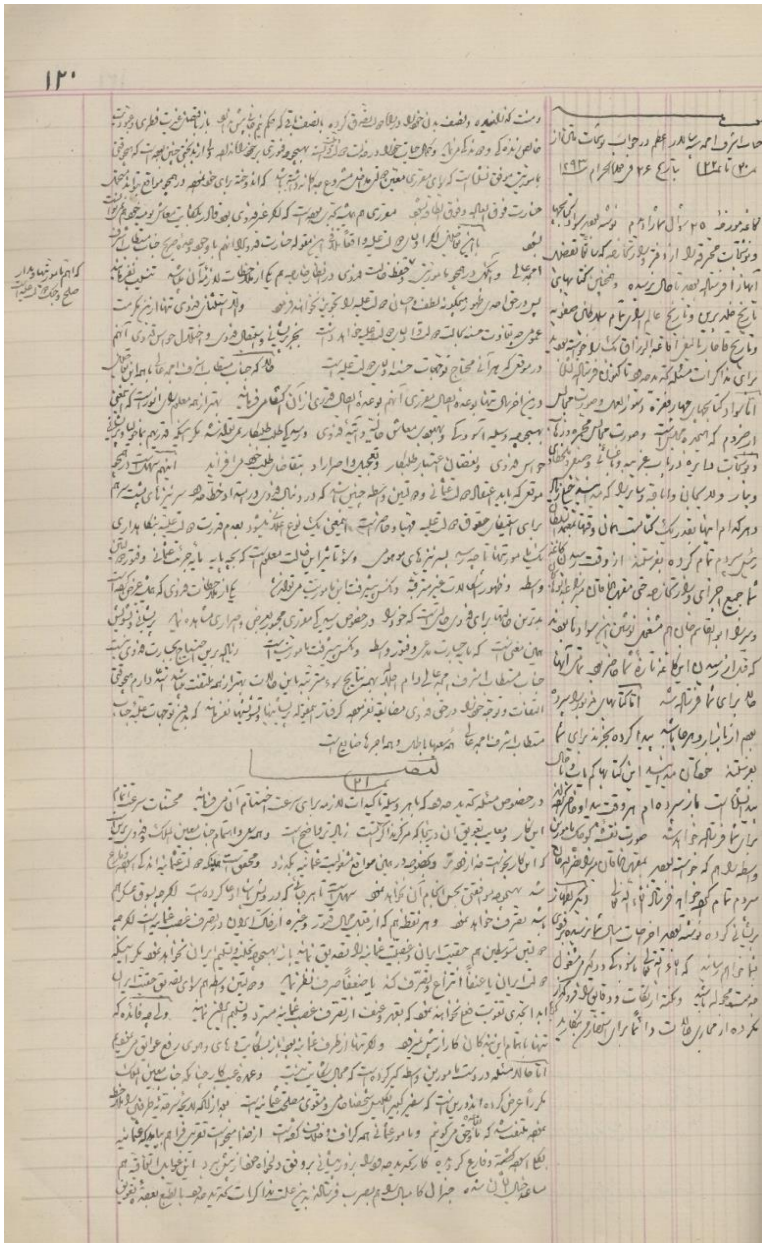
نتیجه‌گیری

در جستار حاضر، به موضوعی ناشناخته در روابط ایران و عثمانی پرداخته شد. در باره کمیسیون دوم تحدید حدود که در سال ۱۲۹۳ق. در اسلامبول برگزار شد و ۶ سال به درازا کشید، تاکنون نه اسناد و منابع مربوط به آن انتشار یافته و نه پژوهش مستقلی در باره آن انجام گرفته است. یکی از کتابچه‌های بایگانی وزارت امور خارجه (گزارشها و رسائل، ش. ۶) دارای دهها سند ارزشمند مربوط به برگزاری کمیسیون دوم تحدید حدود است. اسناد

متعدد مربوط به احتراق قونسولخانه که منجر به از بین رفتن برخی از اسناد و منابع مهم شد، نماینده ایران را با اتفاقی غیرمترقبه مواجه کرد. اما او با ابتکار و پشتکار بی‌نظیر، تمام تلاش خود را برای به دست آوردن اسناد ازدست‌رفته به کار بست. میرزا محبعلی خان چون درک درستی از اهمیت اسناد و منابع تاریخی در مذاکرات داشت، در نامه‌های متعدد خود به وزیر امور خارجه، مشخصات اسناد و منابع تاریخی را با جزئیات دقیق نوشت و خواهان تهیه و ارسال آنها شد. علاوه بر آن، خود در کتابخانه‌های اسلامبول به جستجوی همه‌جانبه پرداخت. تکاپوهای او برای دستیابی به منابع و اسناد ازدست‌رفته حاکی از دغدغه و علاقه مفرط او به دفاع از حقوق ایران در مذاکرات مهم تحدید حدود بود. تلاش‌های پیوسته میرزا محبعلی خان برای رسیدن به هدف نشان می‌دهد که مأموران و دیپلمات‌های زبده، کارکنان و میهن‌دوست تا چه میزان می‌توانستند ضعف نهادهای رسمی دولتی نظیر وزارت امور خارجه را جبران کنند. مجموعه اقدامات میرزا محبعلی خان در واقعه احتراق قونسولخانه و نیز در طول مذاکرات نشان از تعیین‌کننده بودن نقش فرستادگان و مأموران سیاسی در پیشبرد منافع ملی در عرصه دیپلماسی است. در ایران، بیش از آنکه نهادهای دولتی تأثیرگذار باشند، رجال شایسته و توانمند تأثیرگذار بوده‌اند. نقش برجسته و تعیین‌کننده میرزا تقی خان در مذاکرات ارزنة‌الروم و میرزا محبعلی خان در مذاکرات کمیسیون تحدید حدود، تنها دو نمونه شاخص از تأثیر شخصیت‌های شایسته در پیشبرد اهداف و منافع ملی در عرصه دیپلماسی و سیاست خارجی است.

نامه نمره ۱۳: یکی از گزارش‌های میرزا محبعلی خان در باره واقعه احتراق قونسولخانه ایران در اسلامبول و خسارت‌های آن کتابچه گزارش‌ها و رسائل، ش ۶، ص ۱۰۸.

حاشیه نامه: پاسخ میرزا محبعلی خان به میرزا حسین خان در باره وعده تهیه اسناد و کتاب‌های سوخته شده در احتراق.

کتابچه گزارشها و رسائل، ش ۶، ص ۱۲۰.

منابع و مآخذ

کتاب‌ها و مقالات:

- آدمیت، فریدون، ۲۵۳۵، امیرکبیر و ایران، تهران: خوارزمی.
- اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنةالروم، ۱۳۷۷، به کوشش: نصرالله صالحی، تهران: وزارت امور خارجه.
- صالحی، نصرالله، ۱۳۹۲، «زندگی و آثار راغب محمد پاشا»، گزارش میراث، دوره دوم، ش ۵۹-۵۸، صص. ۶۲-۶۸.
- ، ۱۳۹۶، «زندگی و آثار خورشید پاشا»، گزارش میراث، دوره سوم، ش. ۷۹-۷۸، صص. ۱۹۹-۲۰۱.
- ، ۱۴۰۰، «کمیسیونهای تحدید حدود ایران و عثمانی و اسناد ارسالی به سفارت ایران در اسلامبول»، مندرج در «مجموعه مقالات سومین کنفرانس تاریخ روابط خارجی» به کوشش: سید محمدکاظم سجادیپور، تهران: وزارت امور خارجه.
- غروی، محمود، ۱۳۵۷، فهرست اسناد تاریخ ایران در آرشیو صدارت عثمانی در استانبول، تهران: بنیاد شاهنشاهی فرهنگستانهای ایران.
- کتابچه خطی گزارشها و رسائل، ش ۶، آرشیو اداره حفظ و نگهداری اسناد، وزارت امور خارجه.
- میرزا محبتعلی خان ناظمالملک مرندی یکانلو، ۱۳۹۵، مجموعه رسائل و لوائح تحدید حدود ایران و عثمانی، ۱۳۰۹-۹۰۷ هجری قمری، به تصحیح و پژوهش: نصرالله صالحی، تهران: طهوری.
- میرزا محبتعلی خان ناظمالملک مرندی یکانلو، ۱۴۰۰، ملاحظات و محاکمات (چهار لایحه در تحدید حدود ایران، ۱۲۹۲-۱۲۹۴ هجری قمری)، به تصحیح و پژوهش: نصرالله صالحی، تهران: طهوری.

نشریات:

- روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۸۶، ۸ ذیحجه ۱۲۶۸.
- ، شماره ۱۲۹، ۱۴ شوال ۱۲۶۹.
- ، شماره ۱۳۱، ۲۸ شوال ۱۲۶۹.